

נעם כוכבי

יומנו של משה ביתן: כיצד התמסדו היחסים המיוחדים בין ארצות-הברית לישראל?

משה ביתן, יומן מדיני 1967-1970, בעריכת ארנון למפרום, תל-אביב: עולם חדש, תשע"ד, 414 עמ'

משה ביתן (1918-1996) היה דיפלומט יוצא דופן, בהכשרתו ובחותם שהטביע על יחסי החוץ של ישראל בתקופת שירותו הקצרה למדי. ביתן הצטרף למשרד החוץ של ישראל בשנת 1960, לאחר שמילא שורת תפקידים ארגוניים וכלכליים בהסדרות הכללית ובחברת העובדים; לא הייתה לו השכלה על-תיכונית פורמלית והוא לא השתתף בקורס צוערים. אמנם קשריו עם שרת החוץ דאז, גולדה מאיר, הם שאפשרו את הצטרפותו, אולם הצלחתו הניכרת כשגריר בגאנה ובשוודיה בוודאי תרמה להזנקתו, בתוך שנים ספורות, לעמדת מפתח במשרד: מנהל מחלקת ארצות-הברית וסמנכ"ל לענייני צפון אמריקה ואפריקה. הוא כיהן בתפקיד כפול זה עד פרישתו מן המשרד בשנת 1970, על רקע ביקורתו הנוקבת על תפקודו של משרד החוץ ומחלוקות ענייניות וקרע אישי בינו לבין שר החוץ אבא אבן ובמיוחד בינו לבין מנכ"ל המשרד גדעון רפאל.

באוגוסט 1970 השלים ביתן את כתיבתו של יומן מדיני, הפותח חרך הצצה מרתק על תקופה הרת גורל ביחסי החוץ של ישראל – מערב מלחמת ששת הימים ועד סיומה של מלחמת ההתשה. היומן מאגד מסמכים מדיניים ותכתובות, הערוכים בסדר כרונולוגי, חלקם רגישים ומתפרסמים עתה

לראשונה. עניין מיוחד מעורר גוף העדויות המרכזי ביומן: ערוץ דיסקרטי וחושפני שניהל ביתן עם השגריר בארצות-הברית יצחק רבין ועם סגנו שלמה ארגוב. לכל פרק צירף ביתן מבוא קצר, המקל על הקוראים להתמצא בסבך הסוגיות המועלות בפרק, והמציג, מפרספקטיבה קצרה לאחור, את נקודת מבטו. היומן נערך בידי ד"ר ארנון למפרום מארכיון המדינה, והוא הוסיף לו מבואות וביאורים.

לעתים מזומנות יומנים פרי עטם של דיפלומטים מכזיבים את ציפיותיהם של קוראים בכלל ושל היסטוריונים בפרט; שכר ההתודעות להלכי הרוח

ניקסון בפרט לישראל. הם תרמו להכרעתה של מאיר לבצע תפנית ממדיניות קודמה, לוי אשכול, ולהכריז על תמיכתה של ישראל במעורבות ארצות־הברית במלחמת וייטנאם. תפנית זו אכן הרחיקה את ישראל מליברלים (יהודים ולא־יהודים) בארצות־הברית, וקירבה אותה לחוגים השמרניים – תהליך המתעצם, גם מסיבות נוספות, עד ימינו. ביתן ורבין נקטו עמדה מועילה לשיפור גישתו של ניקסון לישראל בפרשה משמעותית נוספת. במהלך 1969 ניהלה ארצות־הברית שיחות עם ברית־המועצות שעלולות היו – כך חששה ראש הממשלה מאיר, בצדק מסוים – להניב לחץ על ישראל להשלים עם פתרון כפוי בסכסוך הערבי־ישראלי. ארגוב המליץ לצאת למערכה פומבית וחזיתית נגד הבית הלבן. לעומת זאת ביתן ורבין היטיבו להכיר את רגישותיו של ניקסון, והמליצו לנהל מערכה נחוושה אך שקטה יותר ולהימנע מעימות ישיר ואישי עם הנשיא. המלצתם נתקבלה, ונשאה פרי: השיחות נקטעו, בשל נוקשות סובייטית, מבלי שניקסון נטר טינה לישראל.

תרומת היומן לחוקרי דיפלומטיה ומדיניות

מהלכים ישראליים אלה מול הממשל הרפובליקני כבר זכו לביטוי בזיכרונותיהם של גורמים אחרים שנטלו חלק במסכת ולתשומת לב מחקרית, כולל של כותב ביקורת זו.¹ אולם היומן מחדד את הבנתנו עד כמה רב קולי ומורכב היה התהליך, וחשוב יותר, הוא פורס שורה של דילמות עקרוניות ואף אתיות, החוזרות ועולות בקרב העוסקים במארג היחסים הסבוך בין ישראל לארצות־הברית. ראשית, כיצד על ירושלים לנהוג כאשר הבית הלבן נוקט בידועין מדיניות

של הכותב בזמן אמת יוצא בהפסד של עירוב התבן עם הבר, עיסוק בזוטות ויובשנות. לא זה המקרה שלפנינו. ביתן לא רק היה שותף לעיצוב מדיניותה של ישראל בסוגיות מפתח, אלא אף ניחן בחשיבה אסטרטגית, בחוש ביקורת מפותח, במבט חודר ובניסוח בהיר, תכליתי, לעתים בוטה. על כן יומנו זורה אור רב על האסטרטגיה המדינית של ישראל באותן שנים, ובראשה – חתירתה של ישראל לטפח יחסים מיוחדים עם ארצות־הברית.

בעקבות מלחמת ששת הימים הפך יעד ראשון במעלה זה דחוף וסבוך במיוחד, וקברניטי המדינה הכירו בכך. אבדן הזיקה לצרפת והעימות חסר התקדים בחומרתו עם ברית־המועצות איימו לקלוע את ישראל לבידוד דווקא כאשר במשטרים השמרניים במזרח התיכון, הלקוחות האמריקניים המסורתיים, החל גל של הפיכות ומהפכות, וחלקן הוכתר בהצלחה. וכל זאת בשעה שדעת הקהל האמריקנית, על רקע טראומת וייטנאם, תבעה מן ההנהגה בווינגטון להתברל, ומומחי המזרח התיכון במחלקת המדינה טענו שארצות־הברית מצויה בנסיגה בעולם הערבי בעיקרו של דבר בגלל תמיכתה בישראל ולא בשל בחישה סובייטית. עם עלייתו של הנשיא הרפובליקני ריצ'רד ניקסון לשלטון בשנת 1969, התעוררה בירושלים דאגה שהמצב מחריף אף יותר, שכן התמיכה בישראל הייתה מעוגנת, מסורתית וממסדית, במפלגה הדמוקרטית. לעומת זאת ניקסון לא רק שלא היה מחויב ליהודי ארצות־הברית מבחינה אלקטורלית, אלא שנטה לראות בהם אויבים, ובשנות החמישים, זכרו בירושלים היטב, היה סגנו של הנשיא דווייט אייזנהאואר, בממשל שהתייחס בצינה לישראל והכריח אותה לסגת לאחר מלחמת קרש בשנת 1956.

היומן מראה כיצד ביתן ורבין טיכסו עצה ונקטו שורת מהלכים משולבים שסייעו לטפח את הזיקה של המפלגה הרפובליקנית בכלל ושל

1 N. Kochavi, *Nixon and Israel: Forging a Conservative Partnership*, New York 2009

ראש הממשלה
גולדה מאיר ונשיא
ארצות-הברית
ריצ'רד ניקסון
בטקס על מדשאת
הבית הלבן. על
הדשא עומדים
פטרישיה ניקסון
וחברי המשלחת
הישראלית
(מימין לשמאל):
יצחק ולאה רבין,
יעקב הרצוג, משה
ביתן, שלמה ארגוב
ושמחה דיניץ,
וושנינגטון,
25 בספטמבר 1969
(צילום: משה מילנר, לע"מ)

שמא מנהיגים יהודים אמריקנים מחויבים בכל הנסיבות ללחוץ על וושינגטון בשמה של ישראל כפי שסבר ביתן? שאלות אלה היו רלוונטיות תמיד, וביתר שאת בשנים האחרונות, כאשר נוצר צירוף נסיבות נפיץ במיוחד: קיטוב פוליטי בשתי המדינות השתלב ביחסים אישיים עכורים בין ראש הממשלה הישראלי לנשיא האמריקני.

מעבר לגזרה הישראלית-אמריקנית היומן מספק מפתחות להבנת מדיניות החוץ הישראלית בכללותה. ראשית, דפיו משקפים הלך רוח מוכר וידוע, שהדריך את הזרם הדומיננטי בצמרת הישראלית בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום כיפור: האדרת אנשי הצבא, ראיית הסכסוך הערבי-ישראלי במונחים בין-מדינתיים, תפיסת השאלה הפלסטינית במונחים ביטחוניים בלבד,

הנתפסת בעיניה כמסכנת את ביטחונה הלאומי של ישראל? האם ניתן לחזות במידה כלשהי של ביטחון את מאזן הרווח וההפסד לישראל אם אכן תבחר לנהל מערכה פומבית וחסרת פשרות כנגד הנשיא והבית הלבן? שנית, כאשר מתגלעת מחלוקת מהותית (ולגיטימית) בצמרת הישראלית בשאלות מדיניות בסיסיות, האם לגיטימי לחשוף את המחלוקת בפני הצמרת האמריקנית ולהזמין למעשה התערבות, העשויה להכריע את הכף לטובת צד זה או אחר? ביתן טען שאבן נהג כך ויותר ממנו רפאל, ומעשיהם בעניין זה התקרבו לדירוד למעין 'בגידה' (עמ' 263). ושלישית, במקרה של מחלוקת בין ירושלים לווינגטון, האם לחץ של מנהיגים יהודים על ישראל, בשיתוף פעולה עם הממשל, הוא לגיטימי? או

הערכה מרחיקת ראות שבתגובה על מהלך כזה ברית-המועצות תתערב ישירות לטובת המצרים. ניתן גם לטעון שכל עוד שלט גמאל עבד אלנאצר במצרים, כבתקופת כהונתו של ביתן, דבקותו של ביתן בסטטוס קוו הייתה בבחינת הכרח בל יגונה. לבסוף, ישראל הפיקה תועלת ברורה ממאמציו של ביתן לבסס את הדימוי שלה כנכס אסטרטגי בעיני ממשל ניקסון, ולטפח שיתוף פעולה אישי בין ניקסון והיועץ לביטחון לאומי שלו הנרי קיסינג'ר לבין מאיר ורביץ: ישראל נחלצה מסכנת בידוד, והונחו היסודות לתמיכה על-מפלגתית ויציבה של ארצות-הברית בישראל.

עם זאת בשנים שמיד לאחר התפטרות ביתן ממשרד החוץ השתלבו ניצני המדיניות שסייע לטפח עם הליקויים שמצא בקבלת ההחלטות, והצמיחו פרי ביאושים. רביעיית האישים שהוזכרה למעלה ניהלה אסטרטגיה אמריקנית-ישראלית משותפת שטיפחה את הסטטוס קוו, שמידרה את משרדי החוץ בשתי המדינות, ושהתאפיינה בחשיבה קבוצתית מקובעת שקידשה את המוכר, ובכך הקשתה על מערכי המודיעין ועל ההנהגות בשתי המדינות לחזות את פרוץ מלחמת יום כיפור.

אם כן חוקרי הדיפלומטיה הישראלית לדורותיה יצאו נשכרים מעיון ביומן זה, וכך גם חוקרי מדיניות וקבלת החלטות במדיניות חוץ. קהל קוראים רחב יותר עשוי בהחלט להפיק ממנו הנאה – ולו, אין לכהד, בזכות דיוקנאות עזי מבע של כמה ממנהיגי ישראל באותה תקופה. ביתן לא חסך שבטו גם מחסידי. כך למשל אפיין את מאיר כ"יורה מהמותן" (עמ' 179), ואת רביץ – כקצר רוח הנוטה למבט דיכוטומי, 'שחור ולבן' (עמ' 213). שלא במפתיע עיקר קצפו של ביתן יצא על מקטרגיו, המנכ"ל רפאל ושר החוץ אבן: את אבן הוא תיאר כאנוכי, ממהר לנכס לעצמו הצלחות, מפריז ביכולת של דיפלומטיה בכלל ושל נאומים

טיפוח הסטטוס קוו בסכסוך – ובתוך כך הימנעות, חלקית מכוונת וחלקית בלתי מכוונת, מהצבת יעדים מדיניים ברורים ומפורשים ומיזמה מדינית בכלל ובאשר לשטחים בפרט. במקרה של ביתן אוריינטציה זו, הרואה בהקרנת פשרנות מתכון לאסון, נגזרה ישירות מלקח ועידת מינכן משנת 1938, שחווה אישית כיהודי יליד צ'כיה. ובלשונו, מתוך תזכיר שהכין לקראת פגישתה הראשונה של מאיר עם ניקסון באוגוסט 1969: 'הקזת הדם הנגרמת לנו יום-יום קשה למדי, אך הברירות האחרות הפתוחות לפנינו גרועות יותר [...] ארצות הברית וישראל חייבות להיות מוכנות לפעול תוך סבלנות ותוך נשימה ארוכה, אחרת יבולע לשתיהן' (עמ' 276).

שנית, ביתן מתח ביקורת חריפה על תהליך קבלת ההחלטות בישראל. לדירו הפוליטיקאים הישראלים מתאפיינים בפרובינציאליות, בקטנוניות ובהעדפת האינטרס האישי על הכללי. משרד החוץ עולה בעיניו על כל היתר בנטייה לאלתור, בהיעדר חשיבה אסטרטגית ועבודת מטה מסודרת בטרם מובא נושא להכרעה בממשלה, בהדלפות מגמתיות לתקשורת ובתיאום לקוי עם מערכת הביטחון, התורם ל'החשדה הדדית' (עמ' 110) ומכרסם במעמד המשרד. אין לפטור את ביקורתו של ביתן במשיכת כתף, כביטוי של תסכולו מראשי משרדו ותו לא, שכן היא עולה בקנה אחד עם פתולוגיות של עיצוב מדיניות החוץ בישראל שהצביע עליהן, במחקר ערכני, ד"ר דוד פרייליך, לשעבר המשנה לראש המועצה לביטחון לאומי.² מה ניתן ללמוד מפועלו המדיני של ביתן, ומה הייתה השפעתו? ביתן לא היה נץ דוגמטי. ולראיה, הוא התנגד להמלצתו של חברו רביץ להסלים חריפות את מלחמת ההתשה, מתוך

Ch. Freilich, *Zion's Dilemmas: How Israel Makes National Security Policy*, Ithaca, NY 2012

לציבור הקוראים, יש מקום להתייחס למלאכת העריכה. העורך בקי ביותר בעליל ברזי התקופה והנפשות הפועלות ביומן. המבואות שהוסיף מספקים רקע חיוני על חוויות מעצבות במסלול חייו של ביתן ועל ההתקרבות המורכבת וההדרגתית בין וושינגטון לירושלים במהלך שנות השישים, עד מועד פתיחת היומן ערב מלחמת ששת הימים. מבואות אלה שקולים ותכליתיים. עם זאת לעתים העורך מפריז בנטייתו, המובנת, לקצר. למשל היה חשוב להבהיר לקוראים כיצד לקחים צורכים מהיעדר התיאום עם ממשל אייזנהאואר ערב מלחמת סיני וכפיית הנסיגה על ישראל לאחריה השפיעו עמוקות על התנהגות הצמרת הישראלית בפרשיות מפתח המתוארות ביומן. מדובר הן בחתירתה של הממשלה, ערב מלחמת ששת הימים, לתאם עמדות, ולו בשתיקה ובקריצה, עם הנשיא לינדון ג'ונסון, והן בחשש שקינן אצל כמה ממנהיגי ישראל שמא יכולע לישראל כאשר עלה ניקסון לשלטון. יתר על כן, אמנם אין להלאות את הקוראים, אולם במספר סוגיות מפתח הנדונות בספר חשוב היה להציג תמונה שלמה יותר של מצב המחקר. לדוגמה למפרום חוזר על מוסכמה שגורה המציגה את ישראל כשוחרת שלום, ושלפיה הערכים סירבו להצעה ישראלית נדיבה לכונן שלום עם מצרים וסוריה על בסיס הגבול הבין-לאומי, הצעה שהוחלט עליה בממשלה ב-19 ביוני, ושהועברה אליהם. ואולם מחקר משמעותי עדכני אחד לפחות מערער על מוסכמה זו, ומטיל ספק בכך שההצעה אכן הועברה לצד הערבי.³ עם זאת למפרום אינו מתחמק מסוגיות קשות המעלות תהיות על מדיניותה הבסיסית של מדינת ישראל

בפרט לשנות את נתוני היסוד של המציאות הבין-לאומית, והססן כרוני שאינו יודע לבטא המילה "לא" (עמ' 213) – מכלול תכונות שכרסם, אליבא דביתן, בהשפעתו של אבן על תהליך קבלת ההחלטות. תיאורים אלה אינם חפים בעליל מיצר נקמה בעידנא דרתחא, אולם יש להם ערך סגולי מסוים, שהרי אין הם שונים מאוד מתיאורי האישים האלה בידי אחרים. יתר על כן, ניכר בהם עלבוננו של אדם בעל יושרה, שראה בשירות הציבורי שליחות, ושבניגוד לנהוג במקומותינו בחר להתפטר כאשר איבד מהשפעתו, אף שלא הובטח לו מצנח זהב מחוץ לשירות הממשלתי.

לספר מעלות לא מעטות, אולם מספר פגמים ובעיקר חסרים גורעים מעט מתרומתו. ראשית, דווקא כאשר לתקופה שמראשית יוני 1967 עד ינואר 1968 לא נמצא היומן שכתב ביתן, ובמקומו שובצו בחיבור תעודות שאסף לתקופה זו בליווי מבוא של העורך, למפרום. כפי שמציין העורך, הדבר מצער במיוחד, מפני שבתקופה זו קיבלה הממשלה שתי החלטות מהותיות על עתיד השטחים. הראשונה, מן ה-19 ביוני, על כינון שלום על בסיס הגבול הבין-לאומי, נותרה חשאית ולא בוצעה, והשנייה, מה-27 בחודש, עסקה באיחוד ירושלים; ומשום שבתקופה זו התרחשו אירועים דיפלומטיים-אסטרטגיים כבדי משקל ומפורסמים, כהחלטות הליגה הערבית בח'רטום וקבלת החלטה 242 של מועצת הביטחון של האו"ם.

שנית, היומן מוסיף פחות משניתן היה לצפות על ידיעותינו באשר לסכב הפגישות הראשון בין ניקסון למאיר בסוף אוגוסט 1969. גם עתה אין בידנו לקבוע בוודאות אם אכן, כטענת מספר חוקרים, הושגה בפגישה זו הסכמה בין ישראל לבין ארצות-הברית על המדיניות הגרעינית הישראלית. ולבסוף, ביומן שמחברו אינו מוכר בהכרח

3 A. Raz, 'The Generous Peace Offer that was Never Offered: The Israeli Cabinet Resolution of June 19, 1967', *Diplomatic History*, 37, 1 (January 2013), pp.

ללא מענה, ובביקור לא נרשמה התקדמות בכל הנוגע להשגת שלום במזרח התיכון' (עמ' 51). שאלה זו תלויה ועומדת עד היום: היומן של ביתן מאיר תקופה מכוננת לא רק ביחסי החוץ של ישראל אלא אף בקשייה לגבש זהות וערכי יסוד מוסכמים.

ועל נכונותה ויכולתה לצפות פני עתיד. למשל הוא מציין שערב ביקור אשכול בארצות-הברית בינואר 1968, 'היה ברור כבר כי אבד הכלח על ההחלטה מ-19 ליוני 1967, וכי בביקור, שאלתו של ושר החוץ דין רסק (בשמו של ג'ונסון) אל אשכול, "איזו מדינת ישראל אתה רוצה?" נותרה